

HORIA CIUGUDEAN, SABIN ADRIAN LUCA, ADRIAN GEORGESCU, DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA DIPȘA, BIBLIOTHECA BRUKENTHAL V, SIBIU, 2006, 66 P., 13 FIG., 80 PL. CU O CONTRIBUȚIE DE TOBIAS KIENLIN ȘI ERNST PERNICKA. (CAROL KACSÓ)

Printre cele mai spectaculoase depuneri ale epocii bronzului din Transilvania se numără cele opt așa-numite depozite-turnătorie sau depozite-atelier (Aiud, Band, Bicz I, Bicz II, Dipșa, Gușterița II, Șpălnaca II și Uioara), în compoziția cărora se află o cantitate apreciabilă de piese finite, majoritatea fragmentare, precum și foarte multe turte, bucăți de bronz, deșeuri și resturi de turnare. Ele caracterizează o secvență de timp relativ limitată și prezintă o concentrare ceva mai mare în Transilvania centrală (Aiud, Band, Șpălnaca II, Uioara), în timp ce celelalte se află la distanțe destul de mari de această concentrare, înspre nord-vest (Bicz I, Bicz II), nord, nord-est (Dipșa) și sud (Gușterița II). Deși aceste depozite se află de multă vreme în diferite colecții muzeale, publicarea lor completă a întârziat mult, respectiv întârzie încă din diverse motive, printre acestea fiind fără îndoială chiar numărul mare de obiecte pe care-l conțin, dar și dificultățile de interpretare a fenomenului, lipsa analizelor chimice ale obiectelor etc. Desigur, rapoartele preliminare cu privire la condițiile de descoperire ale depozitelor și la conținutul lor, prezentarea și expertizarea unora dintre componente în volume PBF sau în alte prelucrări monografice, teritoriale ori de categorii de bronzuri, au suplinit în parte și pentru un timp lipsa introducerii integrale a descoperirilor în circuitul științific. Dar tocmai datorită cantității excepționale de informații virtuale pe care le însumează aceste depuneri, importante pentru înțelegerea unor fenomene cu impact spațial larg, ele trebuie exhaustiv publicate la standarde competitive internațional.

Un prim pas în această direcție a fost făcut de H. Ciugudean, S. A. Luca și A. Georgescu prin publicarea depozitului de la Dipșa, descoperit în 1911 și ajuns încă în acel an cu aproape întregul său conținut la Muzeul

Brukenthal din Sibiu, câteva piese revenind Muzeului de Istorie Naturală din Viena și Gimnaziului evanghelic din Bistrița. Piesele din colecția Gimnaziului se păstrează în prezent la muzeul din Bistrița.

Depozitul este publicat în seria Bibliotheca Brukenthal, prelucrarea monografică bucurându-se de contribuția lui T. Kienlin și E. Pernicka și de un cuvânt introductiv semnat de K. Kristiansen, în care se atrage atenția tocmai asupra importanței depozitelor transilvănene din Bronzul târziu, lucrarea despre descoperirea de bronzuri de la Dipșa fiind apreciată ca o importantă contribuție la înțelegerea mai bună a rolului Europei centrale și al Balcanilor într-o epocă caracterizată, printre altele, de prăbușirea economiei palatelor egeene.

Monografia *Dipșa* însumează cinci capitole: 1. Introducere. 2. Catalogul pieselor. 3. Analiza tipologico-cronologică a pieselor. 4. Considerații generale privind depozitul de la Dipșa. 5. Date privind compoziția unor obiecte din depozitul de la Dipșa, acesta din urmă redactat de T. Kienlin și E. Pernicka. Lucrarea este însoțită de un scurt rezumat în limba engleză și de bibliografie. Cele 13 figuri sunt intercalate în text, iar planșele apar la sfârșitul volumului.

În capitolul introductiv sunt prezentate datele cu privire la istoricul cercetării și la condițiile depunerii. Sunt menționate anul descoperirii și al achiziționării pentru colecția Brukenthal a majorității pieselor din depozit, numerele lor vechi și noi de inventar, celelalte locuri de păstrare ale obiectelor. Se admite posibilitatea ca o parte a pieselor din depozit să se fi pierdut, se apreciază însă că aceasta nu a putut fi însemnată, astfel că numărul real al bronzurilor din depozitul de la Dipșa este apropiat de cel cunoscut în prezent, 611 piese, în greutate totală de 94,77 kg. Sunt amintiți

autorii care s-au ocupat de depozit în ansamblul său sau de anumite componente ale sale și se atrage atenția asupra erorilor făcute de unii dintre aceștia în legătură cu componența și mărimea descoperirii. Este precizat punctul de hotar în care a apărut depozitul, aflat, se pare, pe o coastă de deal. Cu toată înălțimea redusă a dealului, descoperirea este considerată ca aparținând categoriei „depozitelor de înălțime”. O astfel de apreciere pare totuși puțin justificată, dacă avem în vedere altitudinea la care au fost depuse alte depozite (în Transilvania: Păltiniș, Crasna Vișeuului, Moisei etc.). Cred că s-ar fi impus o cercetare minuțioasă a locului de descoperire, eventual chiar cu un detector de metale, pentru a se vedea dacă nu există în apropiere și alte depuneri, cunoscută fiind situația depozitelor de la Bicaz, apărute la distanță de doar 40 m unul de altul, sau a depozitelor de la Uioara și Șpălnaca II, distanța dintre locurile lor de descoperire fiind, de asemenea, redusă (informație N. Vlassa).

În Catalogul pieselor sunt descrise piesele finite ale depozitului, cu amănuntele lor de formă și, dacă este cazul, cu decorul lor, dimensiunile, planșa, locul de păstrare, numărul de inventar, literatura. Din păcate, acest model de prezentare nu a fost menținut și la înșiruirea turtelor și fragmentelor de turtă, cărora le lipsește descrierea și nu le sunt precizate, în afară de greutate, dimensiunile, dar nici literatura referitoare la ele.

Discuția cu privire la tipologia și cronologia pieselor de la Dipșa (capitolul 3) debutează cu o analiză statistică a compoziției macrostructurale a depozitului, din care rezultă că un procent de 44 % îl formează turtele, 36 % uneltele, 6 % podoabele, 4 % armele, 10 % alte categorii de piese. Probabil că acestea sunt cifrele reale, ele însumând un total de 100 %, spre deosebire de cifrele ce apar la graficul fig. 4 (turte 43 %, unelte 34 %, podoabe 5 %, arme 4 %, altele 11 %) al căror total este de 97. În ceea ce privește greutatea, turtele reprezintă 78,7 %.

Sunt subliniate trăsăturile tipologice ale pieselor și limitele cronologice în care se înscriu acestea. Este evident că multe dintre piese aparțin cronologic unei etape mai vechi decât ansamblul depozitului. Cele mai multe

sunt fragmentare și au fost păstrate pentru valoarea lor ca metal sau pentru valoarea lor simbolică. Printre acestea din urmă se numără, cred, toporul cu disc și spin și toporul cu două brațe, ultimul un exemplar rar în Transilvania, ajuns aici ca piesă de import din mediul Piliny.

Deosebit de importante și pentru stabilirea semnificației depozitului de la Dipșa sunt constatările cu privire la starea în care au fost depuse unele dintre piese, în primul rând o parte a celturilor. S-a remarcat că mai multe celturi au fost deformat, fragmentate, fisurate, sparte intenționat prin lovituri cu ciocanul. Aceste acțiuni nu pot fi puse în legătură cu practicile metalurgice. Ele au fost efectuate cu scopul de a sustrage definitiv obiectul din circuitul cotidian, acesta fiind în acest fel pregătit pentru a fi depus pentru totdeauna în pământ. Acțiuni similare de deformare au fost aplicate și altor categorii de obiecte de la Dipșa: pandantive, brăie, vase de metal. Procedee identice au fost observate și la alte descoperiri.

Ca apreciere generală, se poate afirma că analiza tipologico-cronologică a pieselor de la Dipșa cuprinde observații pertinente, clare, bine documentate. Se impun totuși câteva observații. Cred că raportările permanente la așa-numitele orizonturi sau serii de depozite Uriu-Domănești și Cincu-Suseni scad într-o oarecare măsură valoarea aprecierilor cronologice. S-a demonstrat deja mai demult că nu există în Transilvania, dar nici în alte zone ale Bazinului carpatic, orizonturi omogene de depozite nici pentru perioada corespunzătoare etapei Reinecke Br D, nici pentru cea corespunzătoare etapei Reinecke-Müller-Karpe Ha A₁, după cum depozitele nu au fost ascunse în pământ concomitent pe spații mai mari din cauza unor vremuri tulburi. Există în schimb tipuri de depozite cu extindere teritorială limitată. Unul dintre acestea este tipul Uriu-Ópályi, răspândit în regiunea Tisei superioare, inclusiv în nordul Transilvaniei, evident diferit de tipurile prezente în Transilvania centrală și de sud sau în regiunea Crișurilor și Mureșului inferior. Depunerile au avut loc succesiv în cadrul unor ceremonii religioase. Situația este parțial deosebită în etapa cronologică în care se înscriu așa-numitele depozite-turnătorie, în

condițiile unei uniformizări culturale petrecute pe spații întinse. Chiar și așa, diferențele dintre depuneri, ajunse în pământ tot succesiv, sunt destul de accentuate, astfel că nu se poate vorbi nici acum de un orizont de depozite, format prin îngroparea simultană de valori, ci mai degrabă tot de tipuri. Cel puțin două tipuri de depozite apar clar reliefate: tipul Uioara, căruia îi aparțin așa-numitele depozite-turnătorie, inclusiv cel de la Dipșa, și tipul Suseni, acesta din urmă însumând depozitele ce conțin un număr mai mic de obiecte finite și puține turte. O analiză atentă a compoziției depozitelor va permite, probabil, definirea și altor tipuri sau subtipuri, eventual îngrădite teritorial.

Sunt de menționat și câteva observații punctuale în legătură cu analizele pieselor. La prezentarea cercetătorilor importanți care s-au preocupat de problema secerilor cu cârlig (*Hakensicheln* nu *Hackensicheln*) cred că nu ar fi trebuit omisă menționarea lui M. Roska, primul care a făcut un istoric al cercetărilor cu privire la tipul acesta de seceră, a alcătuit lista descoperirilor de acest fel împreună cu lista celurilor de tip transilvănean, dar și a punctelor unde cele două categorii de piese se află în asociere, a alcătuit o hartă a ariei lor de răspândire (în ESA XII, 1938, 153 și urm.).

Pumnalul pl. XXIX/3 aparține, fără îndoială, categoriei pumnalelor cu limbă la mâner, fiind apropiat de tipul Tenja din grupul D al pumnalelor cu limbă la mâner din Europa centrală, potrivit clasificării deja clasice a lui R. Peroni (în *Badische Fundberichte* 20, 1956, 69 și urm.). Acest tip se regăsește în Transilvania mai ales în depozitele de tip Uioara (de ex. Gușterița II [M. Petrescu-Dîmbovița, în PBF XVIII, 1, München, 1978, pl. 115, 260], Uioara [Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 192, 784. 790-792]), dar apare și în cadrul altor descoperiri (de ex. „fostul comitat Szolnok-Doboka” [A. D. Alexandrescu, *Dacia* N.S. X, 1966, 179, nr. 124, pl. XIII/8; considerat aici fragment de spadă]). Câteva dintre pumnalele menționate de autori (exemplarele de la Galoșpetreu, Căpleni II și Foieni), aparțin unui tip diferit de pumnal cu limbă la mâner, și anume tipului Rozavlea, apropiat de tipul Garlasco din grupul C al lui Peroni, caracteristica sa definitorie fiind lama

puțin îngustată sub umerii dreپți sau ușor rotunjiți, apoi lărgită aproximativ la mijlocul înălțimii sale (C. Kacsó, *CommArchHung* 1993, 39 și urm.). Piesele de la Șpălnaca II și Uioara, amintite, de asemenea, de autori, sunt și ele diferite de pumnalul de la Dipșa. Având în vedere diferențele tipologice clare, citarea acestor piese nu apare drept utilă în contextul analizei pumnalului de la Dipșa, dar nici în discuția cu privire la totalul pumnalelor din Transilvania raportabile la tipul Peschiera, mai ales că este ignorată majoritatea exemplarelor de acest fel.

În categoria brățărilor sunt incluse și piesele pl. XXXII/1-3, cu remarca că doar una dintre ele este finisată. Autorii consideră că într-o oarecare măsură apropiate de acestea sunt brățărilor nefinisate de la Gârbău și Suceava. Ei menționează și părerile cu privire la semnificația lor, expuse de autorii care au publicat descoperirile (T. Soroceanu, A. Hänsel). Piesele de la Dipșa nu au însă legătură cu brățărilor din descoperirile mai sus amintite, cele nefinisate având o greutate triplă, iar cea finisată o greutate dublă în comparație cu exemplarele de la Gârbău și Suceava. În general, ele nu pot fi puse în conexiune cu podoabele ci cu barele de bronz, chiar dacă forma lor este de verigă deschisă. Bare de acest fel apar deja în depozitele transilvănene ale perioadei Uriu, de ex. la Guruslău (M. Moga, *Dacia* S.V. XI-XII, 1945-1947, fig. 2, 3. 5) și Valea lui Mihai I (A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1973, 132, pl. 46, 19), dar în număr mare sunt prezente în depozitele din Ucraina Transcarpatică: Malaja Dobron' I-II, Podmonastyr' I, Podpoloz'e, Zmeevka II (J. Kobal', în PBF XX, 4, Stuttgart, 2000, 86, nr. 78-79, pl. 39, 9, pl. 75, A, 2-6, 93, nr. 114, pl. 45, B, 3-6, 94, nr. 116, pl. 84, C, 1, 100 și urm., nr. 161, pl. 79, A, 1) și Ungaria: Nyírácsád, Tiszaszentmárton (Mozsolics, *op. cit.*, 160, pl. 57, B, 16-18, 184, pl. 62, 5), Nagyhalász I-II (T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984, 177, pl. 173, b, 1-2, pl. 173, c, 6), Sárzasadány, Berkesz, Rétközberencs, Tiszanyagyalu III, Piricse II, Tiszadob, Csabdi (Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn*, Budapest, 1985, 184, pl. 170, 8-10. 12. 14, 97,

pl. 177, 13-14, 182, pl. 194, 1-10, 204, pl. 196, 6-7. 19, 176, pl. 200, 20, 203, pl. 203, 42, 107, pl. 247, 25).

În discuția cu privire la turte, autorii afirmă, greșit, că acestea sunt absente din depozitele Bronzului mijlociu. În depozitul de la Roșiori se află două turte fragmentare (D. Popescu, M. Rusu, în *InvArch* 1, 1966, R12, 7-8), iar în depozitul „fostul comitat Torda” trei, printre care una cu tăieturi adânci asemănătoare celor de la Dipșa (*Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1967, 171, pl. 74, 7-9; autoarea menționează, la p. 98, numeroase alte exemple de turte). Chiar dacă majoritatea turtelor de la Dipșa sunt în stare fragmentară, s-ar fi impus și prezentarea lor tipologică, inclusiv grafică. În acest fel ar fi fost oferită o importantă bază de comparație la prelucrarea altor depozite, la cele de tip Uioara turtele reprezentând în mod cert un element esențial de înțelegere a semnificației lor.

În capitolul de considerații cu privire la depozitul de la Dipșa sunt abordate mai multe probleme. Discutând problematica depozitelor cu piese fragmentate, autorii ajung la concluzia că acumulările impresionante de metal reprezentau proprietatea unor comunități, iar prezența turtelor în compoziția depozitelor nu este relevantă pentru legarea acestora de activitatea unor ateliere metalurgice.

Interesante sunt încercările de a se stabili intervalele de greutate în care se încadrează fragmentele de seceri și celturi, pentru a se depista anumite unități de măsură în cadrul unui eventual sistem premonetar. Rezultatele obținute prin analiza pieselor de la Dipșa nu au dus la o concluzie fermă în această direcție, cercetarea va trebui însă continuată în Transilvania, pe o bază statistică mai largă, mai ales că existența unor mijloace de plată premonetare începând chiar cu epoca cuprului în Europa centrală este din ce în ce mai evident reliefată. În acest sens au fost deja luate în discuție topoarele cu disc și spin (A. Vulpe, în *PBF* IX, 2, München, 1970, 94 și urm.; M. Lernerz-de Wilde, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 20, 1995, 318; Kacsó, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*,

PAS 10, Berlin 1995, 135), fără a fi însă efectuate măsurători pe serii mari.

O problemă căreia autorii îi dedică un subcapitol este cel al relației depozitului de la Dipșa cu exploatările de sare din Bronzul târziu. În acest context sunt discutate și alte depozite identificate în apropierea unor saline, precum și instalațiile găsite în exploatările de sare databile în această perioadă. Printre acestea din urmă sunt amintite și descoperirile apărute încă în prima jumătate a secolului XIX în *Valea Regelui* (*Königstal, Királyvölgy*), localizată în monografie, dar și în alte lucrări, la Ocna Slatina. O localitate cu un astfel de nume nu există însă în Maramureș. Pare probabil că el a apărut ca urmare a traducerii în oglindă din ungurește a numelui de *Aknaszlatina* (astăzi *Solotvino*), localitate ce poartă în limba română denumirea de *Slatina* (vezi I. Mihályi, *Diplome maramureșene din secolul XIV. și XV.*, Maramureș-Sziget, 1900, 618 și urm., nota 2; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, 103 și urm.). Această rectificare este mai puțin importantă, mai ales că și localizarea *Văii Regelui* este greșită. Am arătat recent (în V. Cavruc, A. Chiricescu [ed.], *Sarea, Timpul și Omul. Catalog de expoziție*, Sfântu Gheorghe, 2006, nota 7) că ea se află la 4 km nord de Nereșnița de Jos. Localizarea corectă este însemnată chiar în contextul discuției cu privire la legătura descoperirilor de bronzuri cu exploatările de sare, având în vedere faptul că de la Nereșnița provine un depozit de bronzuri, menționat și în monografia *Dipșa*, despre care s-a afirmat că a fost găsit într-o salină (Kacsó, *op. cit.*, 101).

Este necesară și reconsiderarea afirmației că singurul depozit-turnătorie nelegat de o sursă de sare este cel de la Aiud, care se află totuși, după cum indică autorii, la 12 km de izvorul sărat de la Ocnișoara și la aproximativ 20 km de Ocna Mureș. În schimb, depozitele de la Bicaz au ieșit la iveală într-adevăr la distanțe mari de resursele de sare, astfel că ele nu pot fi puse în nici un caz în legătură cu exploatarea sării.

Concluzia autorilor este că se poate stabili o conexiune directă între intensificarea exploatării sării în Bronzul târziu și concentrarea celor mai mari depozite în acele

zone ale Transilvaniei care dispuneau de resurse de acest fel. Pe de o parte, afirmația cu privire la concentrarea depozitelor mari în astfel de zone este, după cum s-a văzut, doar parțial justificată. Pe de altă parte, există în Transilvania și alte tipuri de resurse, inclusiv subterane, care ar putea explica formarea unor centre de putere, în care s-au acumulat mari valori, cum sunt și depozitele de bronzuri.

Dacă luăm în discuție situația din nordul Transilvaniei, constatăm că aici au fost evidențiate cel puțin două astfel de centre. Unul se afla la Lăpuș, unde sunt prezente, pe un perimetru redus, o extinsă necropolă tumulară, precum și mai multe așezări contemporane cu aceasta. În apropiere de ele au ieșit la iveală două depozite de bronzuri, dar și piese izolate de bronz, dintre care unele ar putea aparține categoriei „depușilor de o singură piesă”. Un alt centru era plasat în zona localităților Oarța de Sus și Bicz, unde există, de asemenea, o excepțională concentrare de obiective din Bronzul târziu: mai multe așezări, o necropolă tumulară, depuneri de bronzuri, printre acestea din urmă și cele două depozite de tip Uioara de la Bicz, apărute la mică distanță de necropolă. Este posibil ca centre însemnate să fi fost și în zonele Suci de Sus, respectiv Șomcuta (vezi Kacsó, RevBistriței 19, 2005, 54; idem, Angustia 9, 2005, 108 și urm.; idem, RevBistriței 20, 2006, 82 și urm.). Apariția centrului politic și religios de la Lăpuș, eventual și a celui de la Suci de Sus, s-a datorat existenței importanțelor bogății de minereuri neferoase în Munții Țibleșului și Lăpușului. În apropierea localităților Oarța de Sus și Bicz nu se află bogății de acest fel, dar regiunea oferea foarte probabil alte avantaje, printre acestea prezența de extinse locuri de pășunat, poate și posibilitatea de control al unor drumuri comerciale.

Lipsa cercetărilor mai ample ne împiedică să discutăm documentat situația raportului depunerilor de metale și a resurselor de sare în Maramureș, o regiune bogată în astfel de descoperiri (printre acestea și un depozit de bronzuri de foarte mari dimensiuni apărut la Câmpulung la Tisa în 1870 cu ocazia construirii căii ferate; piesele care i-au aparținut, potrivit afirmației lui I. Mihályi, “au

umplut o întreagă căruță”, ele au dispărut însă fără urmă, fiind salvată o singură piesă – un vârf de lance [Kacsó, SCIVA 31, 1980, 300]), dar și în sare, despre care se afirmă cu temei că a fost exploatată deja în epoca bronzului. Se poate totuși presupune o legătură directă între creșterea substanțială a depunerilor în Bronzul târziu și exploatarea sării, în sensul creșterii numărului comunităților și a bogăției acestora, mai ales că unele dintre depuneri au apărut în apropierea salinelor sau chiar, potrivit unor informații neverificabile deja, în interiorul acestora. Deocamdată însă, nu a fost identificat nici un centru de putere aici.

Într-un teritoriu bogat în diverse resurse naturale cum este Transilvania funcționarea centrelor de putere putea fi condiționată și facilitată de diverși factori, sarea fiind fără îndoială unul dintre aceștia. De altfel, și autorii monografiei *Dipșa* sunt de părere că nu toate depozitele din zonele cu zăcăminte de sare trebuie explicate prin prezența acestei bogății. Excursul mai larg făcut în legătură cu situația constată în nordul Transilvaniei a avut ca scop tocmai demonstrarea acestui fapt.

Capitolul de interpretare a depozitului de la Dipșa se încheie cu câteva considerații cu privire la locul acestuia în cadrul manifestărilor Bronzului târziu din Transilvania. Potrivit părerii autorilor, depozitele Ha A₁ din sud-vestul și centrul Transilvaniei aparțin grupului cultural mai nou definit Cugir-Band. În ceea ce privește apartenența culturală a depozitului de la Dipșa nu este exprimată o părere tranșantă, nu se exclude însă posibilitatea ca în zona răsăriteană a Transilvaniei să fi supraviețuit, până la debutul perioadei Ha A, manifestările Noua târziu.

Lipsește, din păcate, o discuție cu privire la semnificația depozitului de la Dipșa, deși există numeroase luări de poziție atât în privința *Brucherzhorte*, cărora le aparține, cum precizează și autorii, descoperirea din nord-estul Transilvaniei, cât și în legătură cu alte categorii de depuneri.

Ultimul capitol al monografiei este dedicat analizelor compoziției a 49 de obiecte din depozit, rezultatele complete fiind înfățișate în două tabele și pe două grafice.

Planșele care însoțesc lucrarea cuprind desenele de foarte bună calitate ale pieselor finite și ale deșeurilor de turnare, precum și fotografiile color ale locului de descoperire a depozitului, ale unei părți a pieselor finite, precum și ale majorității turtelor.

Monografia depozitului de la Dipșa, descris, analizat și ilustrat într-o manieră

modernă, este cu certitudine o reușită. Ea trebuie urmată de prelucrarea altor depozite încă inedite sau parțial publicate, pentru a fi obținut un tablou cât mai veridic al unui important izvor documentar, cel al depunerilor de metale, fenomen esențial al epocii bronzului.